

Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı *

The Application of The Tanzimat in Van and Han Mahmud Rebellion

Cabir Doğan¹

Özet

3 Kasım 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin klâsik idarî yapısını değiştirecek malî, idarî ve adlî alanlarda bir takım reform hareketlerine girişildi. Buradaki amaç; merkezi yapıyı güçlendirmek ve merkezin sahip olduğu idarî ve politik kontrol gücünün taşrada hayata geçirilmesiydi. Bu yeni düzenlemelerin merkezden uzak bölgelerde hayata geçirilmesi kolay olmadı. Buralarda pek çok güçlükle karşılaşıldı. Bu yerlerden birisi de Van eyaleti idi. Bu makalede Van eyaletinde Tanzimat'ın uygulanması sırasında yaşanan güçlükler ile bu sorunlara karşı hükümetin ortaya koyduğu çözüm önerileri ve reformların bölgede hayata geçirilmesine karşı bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan Han Mahmud isyanı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat - Han Mahmud – İsyân – Merkezileşme - Van.

Abstract

With the declaration of the Tanzimat Fermanı on 3 November 1839, the Ottoman Empire had to change its old administrative system and did many reforms in finance, administrative, and jurisdiction. These reforms aimed at enhancing central government's role and applying these powers in rural areas as well. But the application of these new reforms in the rural areas which were out of scope of the central government was not an easy task for the government. The Central government faced many difficulties in applying these new changes in these areas. One of the hot spots was Van state. This article deals with the problems faced with during application of these new reforms in Van state and the measures and solutions taken against it by the central government. It also deals with the Han Mahmud Rebellion uprising against the reforms.

Keywords: Tanzimat - Han Mahmud Rebellion – Centralization - Van.

Giriş

Tanzimat kelimesi Arapça'dan dilimize geçmiş olup nizam verme, düzenleme anlamına gelmektedir. 3 Kasım 1839'da Gülhane parkında okunarak ilân edilen ferman, “Tanzimat Fermanı” olarak adlandırılmış, bu fermanla başlatılan sürece tarihimizde Tanzimat dönemi denmiştir². Bu dönemde devletin merkezileşmesi yolunda yeniden bir yapılanma

---

* Bu makale kısmen, “Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1862-1869) isimli basılmamış Doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr; Süleyman Demirel Üniversitesi – Isparta.

² Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde İdarî Reform”, *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 183; A. Cevad Eren, “Tanzimat”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 709; Ali İhsan Gencer, “Tanzimat Fermanı 1839'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 11, Çağ Yay., İstanbul 1993, s. 431.

süreci başlatılmıştır. Hemen her alanda gerçekleştirilmiş olan reform hareketleriyle, merkezi hükümet ile taşra yönetimi yeni baştan oluşturulurken askerlik, hukuk, eğitim, maliye, sanayi ve bayındırlık alanlarında pek çok girişimler yapılmaya başlanmıştır³. Bütün bunların amacı eyaletlerin idaresinde merkezî kontrolünü daha etkili hâle getirmek ve sancak merkezleri ile köylerde meclisler kurarak ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın halkın devlet idaresinde söz sahibi olmasını sağlamaktır⁴.

Tanzimat Fermanı'nı ilânını izleyen 1840 yılı uygulamanın başlangıç yılı olmuştur. Can ve mal güvenliği korunarak vergilerin, herkesin gelirine göre alınmasını sağlamaya yönelik bu uygulama öncelikle, ülke yönetiminde, vergilendirmede ve askerlik alanında başlatılmış; 1856 yılına gelindiğinde ise, İmparatorlukta yeni yönetim biçimi bütünüyle hayata geçirilmişti. Bu, kolay olmamış; yer yer ayaklanmalar, karşı koymalar görülmüş; hükümetin kararlı tutumu sonunda şeklen de olsa yenilikler uygulamaya girebilmişti⁵.

Hükümet merkezinde alınan kararların İmparatorluk sathında uygulama alanına konması da ayrı bir sorun oldu⁶. Reformların hayata geçirilmesinde en önemli sorun “yetiştirilmiş kadro” eksikliğidir⁷. Her kademede bu kararların önemini kavrayacak, bilinçle uygulamaya koyabilecek yöneticilere ihtiyaç vardı. Böylesi bir kadroyu hazırlamak veya bulmak hemen hemen mümkün değildi. Fermanın içeriğini geniş halk kitlelerine anlatacak, yapılmak istenenleri halka açıklayacak yönetici bile zor bulunmakta idi. Başına buyruk davranma ve hareket etme alışkanlığında olan yöneticiler, çıkarılan yasa ve yönetmeliklere uymak istemeyerek, eskiden olduğu gibi davranmaya devam ettiler⁸. Tanzimat ilân edilirken ülkenin tamamında tatbik edilmesi amaçlandıysa da belirtilen olumsuzluklardan dolayı merkeze uzak olan eyaletlerde uygulanması sonraya bırakıldı⁹. Tanzimat, öncelikle Rumeli'de Elviye-i selâse denilen, Yanya, Tırhala, Manastır eyaletlerinde, Anadolu'da ise; Diyarbakır ve Erzurum eyaletlerinde uygulanmaya başlandı¹⁰.

Tanzimat'ın 1845 yılında Van ve çevresinde yürürlüğe konması ile birlikte hükümete karşı büyük bir isyan hareketi baş gösterdi¹¹. Ortaya çıkan tepkiler üzerine buradaki uygulamalar belli bir süre ertelendi¹². Fakat uygulamanın ertelenmesi ayaklanmaları önleyemedi¹³. Van'ın merkezindeki bu isyan hareketini Han Mahmud¹⁴ yönetmiştir.

³ Mehmet Seyitdanhoğlu, “Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 3, Ocak 1992, s. 1.

⁴ Halil İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*, 2. Baskı, Eren Yay., İstanbul 1996, s. 365; Ebubekir Sofuoğlu, *Osmanlı Devletinde İslahatlar ve I. Meşrutiyet*, Bilim Basın Yayım, İstanbul 2004, s. 86-87.

⁵ Musa Çadircı, “Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2. Baskı, Phonix Yayınevi, Ankara 2006, s. 151. Tanzimat'ın vergi alanında uygulamaları ve ortaya çıkan sosyal direnişler için bkz. Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, Eren Yay., İstanbul 2002.

⁶ Musa Çadircı, “Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler”, *Tanzimat'ın 150 Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK Yay., Ankara 1994, s. 295-296.

⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, İstanbul 2007, s. 495.

⁸ A. Cevad Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, Derin Yay., İstanbul 2007, s. 41.

⁹ Musa Çadircı, “a.g.m.”, *Tanzimat'ın 150 Yıl...*, s. 296.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 7. Baskı, TTK Yay., Ankara 1999, s. 192.

¹¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 193.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade-i Mesail-i Mühimme*, Dosya nr. 48, Gömlek nr.1230.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Bâb-ı Asâfi Sadaret Mektûbi Mühime Kalemi*, Dosya nr. 48, Gömlek nr. 22; BOA, *İMSM*, 48/1230.

¹⁴ Han Mahmud, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'ne karşı gelişen Kürt isyan hareketinin liderlerinden biri olup, Müküs beyleri kollarından olan Eyyubhanbeyi ailesine mensuptur. 16. yüzyılda Van eyaletine Müküs sancağı adı altında bağlanan Müküs beyliği, 19. yüzyıla doğru eski gücünü kaybetmiş ve Müküs bölgesi, Botan ve Hakkâri

Tanzimat'tan önce bölgede Müküs¹⁵ Emiri olarak görev yapan Han Mahmud, Tanzimat'ın Van'da uygulanması ile birlikte sahip olduğu gücü ve nüfuzunu kaybedeceğinden korkarak bazı muhalif Kürt beylerini de yanına almış ve devlete karşı büyük bir isyan hareketine girişmiştir¹⁶.

1. Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Tepkiler (1845)

Tanzimat'ın ilk yıllarında, bazı eyaletlerin uygulama alanı dışında bırakıldığı yukarı da ifade edilmişti. Uygulama dışında tutulan bu eyaletlerde bir süre sonra yeni yönetim düzeninin gerçekleştirilmesi için çalışmalar tekrar başlatıldı (1845)¹⁷. Bu yerlerden birisi de Van eyaleti¹⁸ idi. Yeni düzenleme burada da hiç iyi karşılanmadı. Vali'ye karşı ayaklanma baş gösterdi (Ocak 1845)¹⁹. Yapılan başvuru üzerine, konu Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü. Hoşnutsuzluğun sebebi olarak halkın asıl amacı anlayamadığı gösterildi. Meclis üyelerinden Kâmil Paşa, olayların incelenmesi ve Tanzimat'ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu sağlamak olduğunu anlatma ile görevlendirilerek Trabzon vapuru ile yola çıkarıldı. Ayrıca vali ve defterdara, uygulamayı nasıl yapacaklarına dair ikinci bir talimatname gönderildi. Konsolos ve vekillerine karşı nasıl davranılacağı da kendilerine anlatıldı²⁰.

Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgede Tanzimat'a karşı asıl direnme topraklarını yurtluk ve ocaklık olarak tasarruf edenlerden gelmiştir. Nitekim Diyarbakır'da bu biçimde toprak tasarruf edenlerden bazılarının toprakları hazineye devredilerek, kendilerine maaş bağlanmış, bir kısmına ise kaza müdürlüğü verilmiş ve burada herhangi bir sorun ortaya çıkmamıştı. Aynı durumun Erzurum eyaleti ve Van merkezde yapılıp yapılmayacağı vali ve defterdardan sorulduğunda verilen cevapta, şimdilik böyle bir girişimin sakıncalı sonuçlar doğuracağı, ancak Beyazid sancağında bulunan yurtluk ve ocaklıkların kaldırılarak sahiplerine maaş bağlanması konusunda anlaşma sağlandığı, diğer yerlerde uygulamanın gelecek yıla

---

emirlikleri ile Van'daki Osmanlı yönetimi arasında tampon bölge hâlini almıştır. 19. yüzyılın başlarında siyaseten etkisiz konumda bulunan Müküs Beyliği Han Mahmud'un başa geçmesiyle nüfuz alanını Müküs dışına taşıyıp sınırlarını Van ve Hoşap gibi dönemin önemli merkezlerinin içine alacak şekilde genişletmiştir. Han Mahmud ve kardeşleri, Müküs'ün eski emirlerinden olan Eyyubhan Bey'in torunları olup bu yüzden Eyyubhanbeyi (Eyyubhanbeyoğulları) olarak adlandırılır. Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Pêri Yay., İstanbul 2002, s. 5.

¹⁵ Müküs: Bahçesaray'ın eski ismi olup halk kendi arasında hâlen bu ismi kullanmaktadır.

¹⁶ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yay., İstanbul 2007, s. 166-167.

¹⁷ Ahmet Lütfi Efendi. *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C. 8, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s.1186-1187.

¹⁸ Van'ın idarî statüsü 19. yüzyılda sık sık değişikliğe uğramıştır. Örneğin, 1831 yılında eyalet olarak örgütlenmiş olan Van, 1846-1847 yıllarında yapılan düzenlemede liva statüsüne indirilmiş ve Erzurum eyaletine bağlanmıştır. 1867 Vilayet Nizamnamesi ile birlikte de Van, Hakkâri ile birlikte Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olmuştur. 1871-1878 yılları arasında yine Erzurum eyaletine bağlıyken, 1880 yılında Van tekrar eyalet statüsünü kazanmıştır. Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyantı*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007, s. 190-191.

¹⁹ BOA, *İ.MSM*, 48/1230.

²⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2007, s. 192. Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tanzimat'ın Van'da uygulanması sırasında yaşanan tepkileri eserinde kendine has uslubi ile şöyle anlatmıştır: “*Tanzimat-ı Hayriye usûlü henüz icra olunmayan mahallerden Erzurum eyaleti dahi almış bir (1845) senesi ma'- mülhakadan Van sancağı ahâlisi işbu ni'met-i adâleti takdirden gafil olmalarıyla zâhib oldukları girîve-i iğfâlden halâslarıyla tahrîk-i urûk-ı teyakkuzları hususuna me'muriyetle Meclis-i Vâlâ a'zâsından mühendis Kâmil Paşa Van canibine revan olmuşdur. Sûret-i i'lâna nazaran Tanzimât-ı Hayriyye ahâl-i Van kabulde bulunuyorlar imiş. Böyle başlıca şeylerin icrâ ve adem-i icrâsı müteneffizân-ı memleketin yed-i ihtiyârında idi. Van'da dahi besbelli o misüllü müteneffizânın eser-i si'âyetiyle hilâf-ı irâde hareket olunmuş olduğu cihetle müşârinileyh Kâmil Paşa ber-vech-i muharrer cânib-i Van'a i'zâm olunmuşdur.*” Ahmet Lütfi Efendi, *a.g.e.*, C. 8, s. 1199-1200.

birakılması istenmişti. Meclis-i Vâlâ, bu kararı yerinde görmüş, durum Sadrazam tarafından Erzurum Valisi ile defterdarına bildirilmişti²¹.

Tanzimat'ın Van ve çevresindeki uygulaması da ortaya çıkan tepkiler üzerine Meclis-i Valâ'da görüşülerek ertelendi (Haziran 1845)²². Ne var ki uygulamanın ertelenmesi bölgedeki ayaklanmaları önleyemedi²³. Van merkezindeki isyanı, Han Mahmud'un müttefiki ve aynı zamanda Van'ın eski kaymakamlarından olan Timur Paşa'nın ailesi yönlendirmiştir²⁴.

Kaymakam Sırrı Paşa, Van'da ortaya çıkan fitne ve fesadın ortadan kaldırılması için görevlendirildiyse de isyancılar, onu şehre sokmadıklarından geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu defa, Erzurum Valisi Mühürdarı Dursun Ağa, Van'a kaymakam olarak tayin edilmiş ve yanına Erzurum Kalesi Topçu Miralayı Ömer Bey'le birlikte bir tabur nizamiye askeri verilerek Van'a gönderilmiştir. Fakat isyancılar onları da şehre sokmayarak muhalefetlerini sürdürmüşlerdir. Daha sonra Van'daki isyancı grup Müslüman halktan üç kişi ile şehrin eşrafından bir kişiyi seçip Erzurum Müşirliğine göndererek Tazimat-ı Hayriye'yi kabul etmeyeceklerini söylemiş ve kendi oğulları Mustafa Bey'in kaymakamlığa tayin edilmesini istemişlerdir. Her türlü muhalefete rağmen askerin kaleye yerleştirilmesi, bölgedeki fesat ve tahrikin yatıştırılması için bu defa Van hanedanından ve Asker-i Nizamiyye-i Şahane paşalarından Süvari Beyi Tayfur Bey Van'a kaymakam olarak tayin edilmiş; fakat o da isyanı bastırmada başarılı olamamış ve geri dönmüştür. Van bölgesindeki isyanları bastıramayan Bâbîâlî, bu defa Kürtler arasında sayılan sevilen ve ailesi eskiden beri bölgede mutasarrıf olan, Beyazıd sancağı kaymakamı Behlül Paşa'yı kaymakam olarak uygun görmüştür²⁵.

Erzurum Müşiri Esad Nuri Paşa, Sadaret'e gönderdiği 23 Cemazeyilahir 1261 (28 Haziran 1845) tarihli raporda, Van isyanıyla ilgili şu önemli bilgileri vermektedir: "*Van isyanında zikredilen halkın, Kürt emirleri ile ittifak ve ittihatları açık ve kesin bir haber olarak rivayet edilmektedir. Zikrolunan maruzatla ifade edildiği üzere müşarünileyh hazretlerinin mühürdarları Dursun Ağa'nın bu defa ulaşan yazısında Bohtan Bey'i Bedirhan Bey'in işbu Van vak'asında fikri ve müdahalesi olmadığını beyan ile bu konuda elinden geldiğince ibraz-ı hüsn-i hizmet edeceğini beyan etmiştir*"²⁶.

Van merkezindeki bu isyan hareketi, her ne kadar Bedirhan Bey'le ilişkilendirilmişse de O, hakkındaki bu iddiaları reddetmiştir. Raporda da belirtildiği üzere, Van isyanı ile ilgili olarak kendisinin bu olayla herhangi bir bağlantısının olmadığını, istendiği takdirde bu konuda devlete hizmet etmeye hazır olduğunu açıkça ifade etmiştir. Raporun devamından anlaşıldığına göre, Van'a kaymakam tayin edilen Behlül Paşa'ya yardımcı olmak üzere Ferik Bahri Paşa, emrindeki taburlarla birlikte Van'a görevlendirilmiştir. Bunun amacı, diğer Kürt aşiretlerinin ve emirlerin isyancılara yardım etmelerinin önüne geçmektir²⁷. Bahri Paşa ve Behlül Paşaların Van'a görevlendirilmeleri Bedirhan Bey'e yazılmış, bu konuda kendisinin devlete daha önce vaat ettiği hizmetini göstermesi istenmiştir²⁸.

²¹ Musa, Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde...*, s. 193.

²² BOA, *İ.MSM*, 48/1230.

²³ BOA, *A.MKT.MHM*, 48/22; BOA, *İ.MSM*, 48/1230.

²⁴ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 166-167.

²⁵ BOA, *İ.MSM*, 49/1231, Lef: 4.

²⁶ BOA, *A.MKT.MHM*, 1/75.

²⁷ BOA, *İ.MSM*, 49/1231, Lef: 4.

²⁸ BOA, *A.MKT.MHM*, 1/75.

2. Han Mahmud'un Bölgedeki Kürt Beyleriyle İttifak Kurması ve Van İsyanı (1846)

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da coğrafi özelliklerin ve sosyal yapının etkisiyle derebeylik yapısı hâkimdi²⁹. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeni idari düzenleme ile birlikte beylik ve derebeylik sistemi artık sona eriyordu³⁰. Tanzimat'ın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde de uygulanmasıyla birlikte toplumdaki gelenekleşmiş yapıları koruyan Kürt beyleri ile hükümet karşı karşıya gelmiştir. Bunun en önemli örneği Han Mahmud olmuştur. Tanzimat'la beraber Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yerleştirilmeye çalışan yeni idari düzenlemelerden dolayı hükümetten yana beklentilerini yitiren Han Mahmud, başta Bedirhan Bey olmak üzere, diğer Kürt beyleri ile irtibata geçerek güç kazanma yoluna girmiştir. Bu yüzden, onun isyanını Tanzimat'ın bu bölgedeki sonuçlarına karşı bir tepki olarak değerlendirmek mümkündür³¹.

Han Mahmud ile Bedirhan Bey arasındaki ilk ciddi yakınlaşma, 1842 yılında Cizre'nin Musul'a bağlanmasıyla başlayan süreçte görülmüştür³². Bu durum, hükümetle Bedirhan Bey arasında güven bunalımına yol açmış; ona karşı izlenen yanlış strateji kendisini Han Mahmud'a daha çok yaklaştırmıştır. 1846 yılına gelindiğindeyse Han Mahmud ile Bedirhan Bey arasındaki bu ilişkinin, bölgedeki diğer Kürt beylerinin de katılımıyla bir ittifaka dönüştüğü görülmektedir³³.

Kürt beyleri arasında oluşturulan ittifakın içerisinde yer alan en önemli isimlerden biri de Hakkâri Emiri Nurullah Bey'dir. O da Han Mahmud isyanında Bedirhan Bey'le birleşip isyana yardım etmekle suçlanmış; fakat kendisi, hakkındaki bu iddiaları kabul etmemiştir³⁴. Nurullah Bey'in ismi 1846 yılındaki ittifak hareketi içinde geçmekle birlikte, fiili olarak bu ittifakın içerisinde yer almamıştır.

İttifakın içerisinde yer alan diğer bir isim de Muşlu Şerif Bey'dir. Şerif Bey (Paşa), Han Mahmud aracılığıyla bu ittifaka katılmış isimlerden biridir. Muş beyleri ile Han Mahmud arasında eskiden beri birtakım husumetlerin varlığı bilinmesine rağmen Şerif Bey, Han Mahmud'un Kavaş'taki konağı olan Pagvas Kalesi'ne gelip misafir olmuş; akraba olduklarından bahsederek dostluğunu bildirmiştir. Fakat Muş Kaymakamı Şerif Bey'in de her ne kadar ittifakın içerisinde ismi geçse de o da Nurullah Bey gibi, fiilen bu ittifakın içerisinde bulunmamıştır³⁵.

İttifaka katılan diğer Kürt beyleri ise Ahlatlı Mustafa Bey, Vanlı Timuroğlu (Timur paşazade) ailesinden Mustafa Bey, Hakkâri yöresi reislerinden Fettah Bey³⁶, Han Mahmud'un kardeşlerinden Han Abdal, Derviş Bey ve Abdürrezzak Beyler,³⁷ Kisan Beyi Halid Bey ve Spayert Beyi Abdi Bey'dir. Ayrıca Musullu Şeyh Muhammed ve Zaholu Şeyh Yusuf başta olmak üzere bölgenin önde gelen din adamları, bazı aşiretlere çağrıda bulunarak ittifaka katılmalarını istemişlerdir³⁸. Bu ittifaka daha sonra İran sınırları içerisinde kalan Erdelan

²⁹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999, s. 183.

³⁰ Burhan Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, Ant Yay., İstanbul 1992, s. 146.

³¹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 170-171.

³² BOA, *İ.MSM*, 48/1225, Lef: 38.

³³ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 170.

³⁴ BOA, *İ.MSM*, 48/1225, Lef: 15, 41.

³⁵ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 174.

³⁶ Malmisanij, *Cizra Botanlı Bedirhaniler*, 2. Baskı, Avesta Yay. İstanbul 2000, s. 55.

³⁷ Celile Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev.: Mehmet Demir, Özge Yay., Ankara 1992, s. 129-130.

³⁸ Malmisanij, *a.g.e.*, s. 55.

bölgesinin beyi de katılmıştır³⁹. Han Mahmud ile Bedirhan Bey arasındaki yakın ilişki bu ittifakın temelini oluşturmuştur⁴⁰.

Han Mahmud'un bazı Kürt beyleriyle Van'da başlattıkları isyanla ilgili olarak Erzurum Müşiri Esad Paşa, Sadaret'e gönderdiği 25 Safer 1263 (22 Şubat 1846) tarihli yazıda; "Van merkez ve kazalarında meydana gelen isyan ve karışıklığın ortadan kaldırılması için halka defalarca nasihat ve telkinde bulunduğunu, fakat buna rağmen, Van merkez halkından Mustafa Bey, Han Mahmud, Nurullah Bey ve Bedirhan Bey'in İrade-i Seniyye'ye muhalefet ederek devlete isyan ettiklerini bildirmiştir"⁴¹.

Erzurum Müşiri Esad Paşa'nın, Sadaret'e gönderdiği aynı tarihli diğer yazısında, Van tarafına ve Bedirhan Bey'in üzerine aynı anda gidilmesi gerektiğini bildirmiştir. Aksi takdirde tarafların birbirine yardım edeceği ve meselenin çözülemeyeceğini belirtmiştir. Van isyanı ile ilgili olarak Musul, Diyarbakır ve Erzurum valileriyle hükümet arasında pek çok yazışmanın gerçekleştirildiği görülmektedir.

3. Bab-ı Âli'nin Van Sorununu Çözme Gayretleri

Erzurum Valisi Esad Paşa, Han Mahmud'la başlayıp Van'a sirayet eden isyanın, diğer Kürt beylerinin de ittifaka katılmasıyla daha da büyüdüğünü görerek meseleyi müzakere yoluyla çözmeye çalışmıştır. Konu ile ilgili olarak 8 Zilhicce 1262 (27 Kasım 1846) tarihli bir rapordan anlaşıldığı üzere, Vali Esad Paşa hazinedarı Kenan Bey'i bu sorunun çözümü ile görevlendirmiştir. O da görüşmelerde bulunmak üzere Van halkının temsilcilerini Erzurum'a davet etmiştir. Kenan Bey, Han Mahmud'u Erzurum'a gelmeye ikna edememiş⁴² fakat Van eşrafından seçilmiş üç kişilik bir grup, Vali Esad Paşa'ya gelerek Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili İrade-i Seniyye konusundaki düşüncelerini ifade etmiştir. Yapılan görüşmelerde Tanzimat'ın halka anlatılması, uygulanması ve isyancıların önde gelenlerinin Erzurum'a gönderilmeleri için söz alınmıştır. Alınan kararların yerine getirilmesi için 22 Zilhicce 1261 (22 Aralık 1845) tarihinden itibaren kırk gün süre verilmiştir. Fakat kırk günlük mühletin üzerinden yirmi iki gün daha geçmesine rağmen yine de cevap gelmemiştir. Esad Paşa, bu

³⁹ Celile Celil, *XIX Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, s.130; Bazil Nikitin, *Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev.: Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreyya, 4. Baskı, Deng Yay., İstanbul 1994, s. 333. Bedirhan Bey'in önderliğinde, diğer Kürt beyleri arasında gerçekleştirilen Kürt ittifakı ile ilgili farklı ve yanlış pek çok bilgi, tarih kitaplarında yer almıştır. Bu konulardan biri de Hizan Beyi ile ilgili (günümüzde Bitlis'in Hizan ilçesinin olduğu bölge)dir. Bu ittifakta, Hizan Beyi Halid Bey'in de yer aldığı aktarılmıştır ki bu, yanlış bir bilgidir. Zira Halid Bey, Hizan Beyi olmayıp Hizan'ın kuzeyinde Kirsan Beyliği'nin emiridir ve aynı zamanda Han Mahmud'un kayınıdır.

Aynı dönemde meydana gelen Kör Hüseyin Bey (Acaralı Selim Paşazade Kör Hüseyin Bey) isyanına gelince; Acara'da ortaya çıkan bu isyanın Kürt ittifakıyla yakın bir ilişkisi yoktur. Kör Hüseyin Bey'in Han Mahmud ile ilişkisi olmuştur. Van'da kaldığı süre içinde Han'a misafir olmuş, daha sonra Acara'ya giderek isyan etmiştir. İngilizler, Han Mahmud'un Acara'daki bu isyanın kıskırtıcısı ve destekçisi olduğunu, bu yüzden de bastırılmasının zor olacağını rapor etmişlerdir. Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 172-174.

Han Mahmud ve Bedirhan Bey'in önderliğinde gerçekleştirilen Kürt ittifakının tarihi ile ilgili, kaynaklardaki bilgiler çelişkili olmakla birlikte, büyük bir bölümünün birleştiği tarih, bu ittifakın 1842 yılında kurulduğu şeklindedir. Osmanlı arşiv kaynaklarında ve bölgedeki Erzurum, Diyarbakır ve Musul eyalet valilerinin gönderdikleri raporlarda, Han Mahmud ile diğer isyancı Kürt beyleri arasında böyle bir yakınlaşmadan bahsedilmektedir. Nitekim hükümet bu yakınlaşmanın ittifaka dönüşmesinden çekindiği için o gün itibarıyla ittifakı önleyici tedbirler üzerinde durmuştur. Bedirhan Bey, tutum ve politikalarında doğrudan doğruya hükümeti hedef alan bir tavır içerisine girmemiştir. Her fırsatta Padişaha ve Saltanata bağlılığını ifade etmiştir. Onun devlete karşı diğer Kürt beyleri ile ittifakı ve fiilen bunu hayata geçirmesi ise 1846 yılının başlarındadır. BOA, *İ.MSM*, 49/1235, Lef: 7.

⁴⁰ BOA, *Ayniyat Defteri*, nr. 609, s. 11. Bkz: Robert Olsen, *The Emergence of Kurdish Nationalism And The Sheikh Said Rebellion 1880-1925*, University Of Texas Press, Texas 1989, s. 2.

⁴¹ BOA, *İ.MSM*, 49/1235, Lef: 6.

⁴² Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 171-176.

durumun, halkın itaatsizliğini gösterdiğini, onlara hadlerinin bildirilmesinin zamanının geldiğini ifade etmiştir⁴³.

Erzurum Müşiri Esad Paşa'nın, Van halkından beklediği cevabın, geç de olsa geldiği görülmektedir. Gönderilen mektupta⁴⁴, Van halkının ileri gelenlerinden 47 Müslüman ve 16 gayrimüslim olmak üzere, toplam 63 kişinin mührü vardır. Yazıda, daha önce Erzurum Müşiri Esad Paşa ile Van halkının ileri gelenleri arasında yapılan görüşmelerde kendilerinden talep edilen Van'da Tanzimat'ın uygulanması ve Van Kalesi'ne⁴⁵ iki tabur asker yerleştirilmesi konusunda, sözlü ve yazılı olarak yapılan isteklerin değerlendirildiği ifade edilmektedir. Mektubun devamında, Van halkının bugüne kadar Saltanat-ı Seniyye'ye muhalefet etmediği; fakat halkın içine düşmüş olduğu yokluk ve sefalet nedeniyle kötülüğe yönelebilecekleri belirtilmiştir. Tanzimat-ı Hayriye'nin Erzurum, Muş ve Bağdat taraflarında uygulanmakta olduğu her ne kadar bilinse de Van halkının henüz bu uygulamaya hazır olmadığı söylenmektedir. Tanzimat'ın halka iyi anlatıldığı takdirde zamanla halkın bu yeni düzenlemeleri kabul edeceği, fakat bunun için uygulamanın bir müddet daha geciktirilmesini istemişlerdir.

Mektup da, kaleye asker sevki meselesi ele alınmış ve bu hususun daha önce de gündeme geldiği ve uygulamaya geçilmesi hâlinde şiddetle muhalefet edileceği açıklanmıştır. Hâlihazırda kalenin yerli topçular tarafından muhafaza edildiği ifade edilerek buraya asker sevk edilmesi kabul edilmemiştir. Ayrıca ödenecek vergi konusunda ise Hazine-i Celile'ye ödenecek miktarın belirlenip taraflarına yazıldığı takdirde herkesin malına ve durumuna göre vergilerin toplanıp gönderileceği belirtilmiştir⁴⁶.

Görüldüğü üzere, Van'ın ileri gelenleri Tanzimat'ın, vilayetlerinde uygulanmasına karşı çıkmakta ve konu ile ilgili Erzurum Müşiri Esad Paşa'ya net cevap vermekten kaçınılmaktadırlar. Uzlaşma çabalarından bir sonuç alamayan Esad Paşa, isyanın bastırılması için Bedirhan Bey, Han Mahmud ve Vanlı Mustafa Bey'in üzerine mevsime bakılmaksızın derhal harekâta geçilmesini istemektedir. Geç kalındığı takdirde isyanın, çok daha geniş bir alanı içine alacağını iddia etmektedir⁴⁷.

Erzurum, Diyarbakır, Musul eyalet valilerinin gönderdiği raporlar ile Anadolu Ordusu Komutanı Ferik İsmail Paşa'nın gönderdiği raporlar doğrultusunda Van isyanı ve Han Mahmud ile Kürt beylerinin tutumları, Meclis-i Hâss-ı Vükelâ ve Meclis-i Valâ'da görüşülerek bazı önemli kararlar alınmıştır. Bu kararların başlıcaları şunlardır:

i. Van isyanı sonrası İrade-i Seniyye'ye muhalefet ederek Bedirhan Bey'in liderliğinde ittifak kurmuş olan Kürt beylerinin tutumu görüşülmüş, görüşmelerde beylerin itaatten uzaklaşarak her geçen gün uygunsuzlaştıkları; bir an önce, kuvvet kullanılarak meselenin çözülmesi istenmiştir.

⁴³ BOA, *İ.MSM*, 49/1235, Lef: 6.

⁴⁴ Mektubun tarihi belirtilmemiştir.

⁴⁵ Van Kalesi'nin askerî açıdan büyük bir önemi vardır. İran sınırından Fırat'a kadar olan tüm alan, bu kale aracılığıyla Türk yönetimi altındadır. Kuzey'de Kars ve doğuda Van, Osmanlı Devleti'nin iki önemli siperidir. Van Kalesi, stratejik açıdan da büyük avantajlara sahiptir. Topoğrafik olarak da bu kale, olabilecek en güçlü noktadır. Kalenin çevresindeki zemin, üç bin yarda (2743 m) genişliğinde kusursuz bir biçimde düzenlenmiştir. Bu uzaklıktan sonra küçük tepeler başlar, özellikle kuzeyden hiçbir düşmanın kaleye ulaşması mümkün değildir. Altı kule, küçük bir avluyla birleşir ve bunlar birbirine geçme taşlarla inşa edilmiştir. Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev.: Nuray Mestçi, Doz Yay., İstanbul 1998, s. 110.

⁴⁶ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 181-182; BOA, *İ.MSM*, 49/1235, Lef: 1.

⁴⁷ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 179; BOA, *İ.MSM*, 49/1235, Lef: 7.

ii. Van isyanı, başlangıçta sadece Han Mahmud'un başlattığı bir isyan hareketi iken Bedirhan Bey ve diğer Kürt beylerinin de katılmasıyla bütün bölgeyi saran bir isyan hareketine dönüşmüştür. Elde yeterli askerî birlik bulunmadığı için Bedirhan'ı diğer isyancılardan uzaklaştırarak önce Han Mahmud, Nurullah Bey ve Şerif Bey'in üzerine gidilmeli; onları etkisiz hâle getirdikten sonra onun üzerine varılmalıdır. Gerekli tedbirler alınmadığı takdirde isyanın bütün Doğu Anadolu'yu içine alacağı, hatta Sivas'a kadar genişlemesinin mümkün olduğu belirtilmiştir⁴⁸.

iii. Mecliste, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki bazı aşiret ağası ve beylerinin durumu da ele alınmış ve bunlardan Hasenanlı Aşireti Ağası Rıdvan Ağa'nın halkına ve fukaraya zulmettiği, Muş Kaymakamı Şerif Bey'in de güvenilir birisi olmadığı ifade edilerek her ikisine de görev verilmemesi kararlaştırılmıştır. Görüşmelerde ismi gündeme gelen diğer bir kişi de Acaralı Kör Hüseyin Bey'dir. Acara bölgesinde devlete karşı bir isyan hareketine girişmeyeceğine dair devlete söz verse de her türlü ihtimale karşı hükûmet tarafından ona karşı da askerî hazırlık yapılması istenmiştir.

iv. Meclis-i Valâ'da, harekâtın ne zaman yapılacağı konusu da görüşülmüş, Anadolu Ordusu Komutanı İsmail Paşa'nın raporu doğrultusunda Van üzerine yapılacak askerî harekât kış mevsiminin yaklaşmasından dolayı 1847 yılı baharına bırakılmıştır. Bedirhan Bey'le ilgili olarak kendisine güven verilmesini sağlamak amacıyla özel bir görevli gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁹.

4. Van İsyânı'na Batılı Devletlerin Müdahalesi

Erzurum'da bulunan İngiliz ve Rus konsoloslukları, Van merkezindeki isyanı yakından takip etmekte; isyanın bir an önce bastırılması için Bâbîâli'ye akıl verircesine tavsiyelerde bulunmaktaydılar. Erzurum'daki İngiliz konsolosu tarafından, İstanbul'daki İngiliz Elçiliğine gönderilen 25 Şubat 1846 tarihli raporda⁵⁰, Van'daki isyanı bastırmakla görevlendirilen Erzurum Müşiri Esad Paşa'nın askerlik teknik ve ilminden habersiz, sevk ve idarede yetersiz, at üzerinde duramayacak kadar yaşlı bir kişi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, yaşlılık dolayısıyla zihin bakımından da zayıflamış olabileceği ve bu iş için uygun olamayacağı ifade edilmiştir.

Raporda, önceki Erzurum Valisi Kâmil Paşa'ya atıfta bulunularak cesareti, harp bilgisi, tecrübesi dolayısıyla emrine yeterli kuvvet verildiği takdirde hükûmetin istediği doğrultuda isyanı bastırabileceği ileri sürülmektedir. Şimdiye kadar ihmal ve kayıtsızlıktan dolayı isyanın daha geniş bir alana yayıldığı söylenerek Bedirhan Bey ve Muş Valisi Şerif Bey'in isyancılarla ittifak içinde bulunmasının ortaya çıkaracağı sonuçların daha iyi düşünülmesi gereği belirtilmektedir. Gerçekleştirilecek askerî harekât ile ilgili olarak yapılacak en küçük hatada hükûmetten memnun olmayan aşiret ve beylerin isyancıların yanında yer alacağı ve bu durumun devleti büyük bir problemin içine çekebileceği ifade edilerek hükûmetin dikkati çekilmiştir.

Van isyanındaki yabancı müdahalesinin başlangıcı olan bu raporlar birbirini takip etmektedir. Erzurum'daki Rus konsolos vekili tarafından, İstanbul'daki Rus Elçisine gönderilen raporda⁵¹ şunlar yazılmıştır: “*Van isyancıları üzerine, Devlet-i Âliyye tarafından*

⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM, 2/13.

⁴⁹ BOA, İ.MSM, 49/1235.

⁵⁰ Nazmi Sevgen, “Kürtler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 14, Kasım 1968, s. 64; BOA, İ.MSM, 49/1235, Lef: 8.

⁵¹ Raporun tarihi belirtilmemiştir.

asker gönderilmesi muhtemeldir. Bu konuda karar verirse Muş ve Bitlis Kürtleri, Han Mahmud ve Cizre Beyi Bedirhan Bey tarafından yardım görerek birlik hâlinde bulunmaları ihtimalden uzak değildir. Böyle bir durumun gerçekleşmemesi için Devlet-i Âliyye tarafından gerekli tedbirler hemen alınmaz ise zikredilen cemiyetin, belirtilen eyalette sebep olacağı uygunsuzluk vahim neticeler ortaya çıkaracaktır⁵².

Erzurum'daki Rus konsolos vekilinin, 31 Ocak 1846 tarihinde, İstanbul'daki Rus Elçisine gönderdiği diğer rapor da, İstanbul'da göz hapsinde iken kaçan ve Van'a gelen Kör Hüseyin Bey'le ilgilidir. Erzurum Müşiri Esad Paşa, Kör Hüseyin Bey'i Van'daki isyancılardan uzak tutmak için, ona, devletin kendisini affetmesini ve Çıldır'a kaymakam olarak tayin edilmesini sağlayacağını vadedmiştir. Ruslar, bu konuda Esad Paşa'yı suçlayarak Kör Hüseyin Bey gibi hiçbir suretle güvenilemeyecek bir adamın, Rus sınır bölgesine tayin edilmesinin, buradaki emniyet ve asayiş bozacağı endişesini duymuş, bu durum karşısında tepki göstermişlerdir. Gerçi, Kör Hüseyin Bey, Vali Esad Paşa'nın davetine icabet etmemiş ve Acara'ya giderek isyan başlatmıştır⁵³.

İngiltere'nin Erzurum konsolosu, İstanbul'daki elçisine gönderdiği 24 Mart 1846 tarihli raporda, Muş Valisi Şerif Paşa'nın idaresinin, halk üzerinde baskı oluşturduğunu; Tanzimat'ı, işine gelen yerde uygulayıp işine gelmeyen yerde uygulamadığını rapor etmektedir. Ayrıca Şerif Paşa'nın isyancılara her an katılabileceğini ifade ederek hükûmetin buradaki kargaşadan kurtulabilmesi için merkezden bir memur tayin etmesi gerektiğini belirtmektedir⁵⁴.

5. Bâbîâlî'nin Van Harekâtını Başlatması ve Han Mahmud'un Durumu

Han Mahmud'un 1845 Van isyanı sırasında, bölgedeki bir kısım Kürt beyleriyle ittifaklar kurarak devlete isyan etmesi,⁵⁵ hükûmetin kendisi hakkındaki ikna ve iyi niyet çabalarının sonuçsuz kalmasına yol açtı⁵⁶. Bunun üzerine Bâbîâlî, onu ortadan kaldırmaya karar verdi⁵⁷. Aslında, 1845 yılından itibaren Han Mahmud ve müttefiki olan Kürt beylerine karşı bir askerî harekât yapılması hükûmetin gündeminde yer almış, konu ile ilgili bazı ön hazırlıklar da yapılmıştır⁵⁸. Hükûmet, onun ve müttefiklerinin üzerine gerçekleştirilecek askerî harekât için Müşir Osman Paşa'yı gizli bir görevle Anadolu Ordusu Komutanlığına atamıştır⁵⁹.

Müşir Osman Paşa uzun süren askerî hazırlıklardan sonra, Han Mahmud ve isyancı Kürt beylerine yönelik askerî harekâtı kuzey ve güney yönlerinde olmak üzere, iki koldan birden başlattı (Haziran 1847)⁶⁰. Kuzeydeki birliklere Ferik Ahmed Paşa komuta etmekte olup görevi Han Mahmud'u kontrol altına alarak Van isyanını bastırmaktı⁶¹. Güneydeki birliklerin

⁵² BOA, *İ.MSM*, 49/1235, Lef: 3.

⁵³ BOA, *İ.MSM*, 49/1235, Lef: 4.

⁵⁴ Nazmi Sevgen, "Kürtler", *BTTD*, S. 15, Aralık 1968, s. 55. Metnin orijinali için bkz. BOA, *İ.MSM*, 49/1235, Lef: 8

⁵⁵ BOA, *İ.MSM*, 48/1235.

⁵⁶ BOA, *İ.MSM*, 49/1254.

⁵⁷ Ahmet Lütfi Efendi, *a.g.e.*, C. 8, s. 1246.

⁵⁸ Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TKAE Yay., Ankara 1982, s.79; Sabri Ateş, *Empires at the Margin; Towards a History of the Otoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Basılmamış Doktora Tezi, New York University, Department of History and Middle Eastern and Islamic Studies, New York 2007, s. 89.

⁵⁹ BOA, *İ.MSM*, 49/1252, Lef: 3; BOA, *İ.MSM*, 50/1267; Ahmet Lütfi Efendi, *a.g.e.*, C. 8, s. 1246.

⁶⁰ Celile Celil, *XIX. Yüzyıl...*, s. 147; V. Minorsky, Th. Bois, D.N. Mac Kenzie, *Kürtler-Kürdistan*, Çev.: Kâmuran Fıratlı, 2. Baskı, Doz Yay., İstanbul 2004, s. 100.

⁶¹ BOA, *İ.MSM*, 50/1281, Lef: 8.

hedefi ise, Han Mahmud'un müttefiki Cizre-Bohtan Emiri Bedirhan Bey'in isyanını bastırarak kendisini kontrol altına almaktı. Müşir Osman Paşa, Bedirhan Bey üzerine başlattığı askeri harekât sonrasında Cizre'de onun birliklerini ağır bir yenilgiye uğrattı⁶².

Han Mahmud ise, Muş tarafında Ferik Ahmet Paşa karşısında tutunamayarak geri çekildi⁶³. Kuzey bölgesini kardeşi Abdurrezzak, oğlu Abdülaziz ve Vanlı Fazıl Bey'lere bırakarak⁶⁴ zor durumda olan Bedirhan Bey'in yanına gitti⁶⁵.

Han Mahmud, 11 Haziran 1847 Cuma günü Bedirhan Bey'den aldığı yardımcı kuvvetlerle birlikte, Bamerd⁶⁶ mevkiinde, Diyarbakır'dan toplanan paralı askerlerden oluşan Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılardan İsmail Bey komutasındaki Osmanlı ordusuna saldırdı. Muharebe sırasında, İmadiyeli İsmail Paşa'nın kardeşinin oğlu Zeynel Bey ve Bedirhan Bey'in reislerinden Moyan, hayatını kaybetti. Han Mahmud'un kendisi de savaş meydanından kaçtı. Savaşın sonunda Han Mahmud'un askerlerinden 18'i esir edilmiş, 65'i suda boğulmuş, 100'ü de yaralanmış veya hayatını kaybetmiştir. Osmanlı kuvvetleri ise bu savaşta 18 asker kaybetmiştir⁶⁷.

Ferik Ahmet Paşa'nın Van ileri harekâtı sırasında, kuzeyde ilk darbe Han Mahmud'un kardeşi Han Abdal'a vuruldu. Han Abdal, Van önlerinde yenilgiye uğrayarak tutuklandı⁶⁸. Daha sonra Adilcevaz bölgesinde Han Abdal'ın kardeşi Abdurrezzak Bey de yenilgiye uğratıldı. Osmanlı ordusu, Van'ı savunmakla görevli Mustafa Bey'i de tasfiye ederek şehre girdi. Kuzeydeki birliklerinin yenilgiye uğraması üzerine Han Mahmud, tekrar Van'a geri döndü⁶⁹.

6. Han Mahmud'un Teslim Olması ve Sürgün Edilmesi

Ferik Ahmed Paşa komutasındaki ordu birliklerinin kuzeydeki isyancı Kürt beylerini yenerek Van'a doğru ilerlemesi ve güneyde bulunan Bohtan'ın yeniden Devlet-i Âliyye'nin kontrolüne geçmesi, Han Mahmud'u güç duruma düşürmüştür. Bunun üzerine Han, kuzeyde daha güvenli gördüğü Behvaris, Karikene ve Ecnas Kalelerine çekilmiştir. Bu sırada Bedirhan Bey, Cizre bölgesinde Anadolu Ordusu karşısında, aldığı ağır yenilgi sonrasında yanındaki kuvvetlerle Orak Kalesi'ne çekilmiş, burada tutunamayarak Osman Paşa'ya teslim olmuştur (29 Haziran 1847)⁷⁰. Ferik Ahmet Paşa'da Han Mahmud'a teslim olması için araçlar göndererek kendisini ikna etmeye çalışmışsa da önce başarılı olamamıştır⁷¹. Daha sonra Behvanis Kalesi'ne ordu birliklerinin gelmesiyle birlikte Han Mahmud, Vanlı Fazıl Bey vasıtasıyla görüşme talebinde bulunmuştur. Binbaşı İsmail Bey, kendisine gönderilmiş, güven verilerek teslim olmaya ikna edilmiştir⁷². Han Mahmud, 4 Temmuz 1847 tarihinde Tatvan'a gelerek Ferik Ahmed Paşa'ya teslim olmuştur⁷³. Onunla birlikte kardeşi Derviş Bey, Kisan

⁶² BOA, *İ.MSM*, 50/1281, Lef: 5.

⁶³ BOA, *İ.MSM*, 50/1269, Lef: 13.

⁶⁴ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 224.

⁶⁵ BOA, *İ.MSM*, 50/1271, Lef: 3.

⁶⁶ Günümüzde Siirt'in Kurtalan ilçesinin güneyinde bir köydür.

⁶⁷ BOA, *İ.MSM*, 50/1274, Lef: 2.

⁶⁸ Celile Celil, *XIX. Yüzyıl...*, s. 146; BOA, *İ.MSM*, 50/1274.

⁶⁹ Sinan Hakan, *Mükîs Kürt...*, s. 98-99.

⁷⁰ BOA, *AD*, nr. 609, s. 31; BOA, *A.MKT.MHM*, 2/70; Chris Kutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, Çev: Fikret Başkaya, Avesta Yay., İstanbul 2001, s. 16; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev.: İsmail Çek ve Alper Duman, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 151; Minorovsky vd., *a.g.e.*, s. 100.

⁷¹ BOA, *İ.MSM*, 50/1276, Lef: 2.

⁷² BOA, *İ.MSM*, 50/1282, Lef: 2; BOA, *İ.MSM*, 50/1281, Lef: 7.

⁷³ BOA, *İ.MSM*, 50/1281, Lef: 7; BOA, *AD*, nr. 609, s. 33; BOA, *İ.MSM*, 50/1274; Ahmet Lütfi Efendi, *a.g.e.*, C. 8, s. 1246; BOA, *İ.MSM*, 50/1284; Işık, *a.g.e.*, s. 116. Han Mahmud'un yakalanması ile ilgili olarak Ermeni

Beyi Halit Bey, Hakkâri beylerinden Selim Bey ve Fettah Bey, Van eski müftüsü Mustafa Efendi, Van hanedanından Natırzade Abdullah Ağa ve Çamuşçuzade Numan Ağa, tüccardan Rüstem Ağa ve Hasan Ağa, Ermeni milletinin önde gelenlerinden Mıkırdiç ve Marik Efendiler teslim olmuşlardır⁷⁴.

Ferik Ahmed Paşa tarafından Padişaha yazılan 5 Ramazan 1263 (17 Ağustos 1847) tarihli arızada, Han Mahmud'un Devlet-i Âliyye'ye teslim olduğu ve birkaç güne kadar Nizamiye Askerlerinin Van Kalesi'ne girmek üzere olduğu belirtilmektedir⁷⁵.

Ferik Ahmed Paşa, Han Mahmud'un teslim olmasından sonra, ordu birliklerini Van gölü tarafından iki kol halinde kuzeydeki kalelere ve Van eyaleti üzerine sevk etti. 28 Ramazan 1263 (10 Eylül 1847) Salı günü, sabah erken saatlerde, Van Kalesi ele geçirildi. 6. Piyade Alayı'nın 1. Tabur Binbaşısı İsmail Bey, yeterli miktarda askeri iç kaleye yerleştirerek kaleyi askerî açıdan daha da kuvvetli hâle getirdi⁷⁶.

Han Mahmud ve yanındakiler, Van Kalesi'nin alınmasından üç gün sonra, iki yüz kadar süvariyle birlikte Van'a getirildiler⁷⁷. Burada sekiz gün bekleldikten sonra Van'a gelen Müşir Osman Paşa tarafından bir tabur askerle birlikte İstanbul'a gönderilmek üzere Dergül'e sevk edildiler⁷⁸. Buradan Bedirhan Bey'in ailesi ile birlikte Samsun üzerinden İstanbul'a gönderilmişlerdir⁷⁹. Kısa bir süre İstanbul'da kalan isyancı Kürt beylerinden Han Mahmud ve ailesi, Rusçuk'a⁸⁰; Bedirhan Bey ve ailesi ise, Girit Adası'na sürülmüşlerdir⁸¹.

Van'da kontrolün tamamen hükûmetin eline geçmesinden sonra konu, Meclis-i Has'da görüşülerek artık Van meselesinin sona erdiği ifade edilmiştir. Ayrıca isyan döneminde halkın perişan duruma düştüğü belirtilerek 1847 yılı için halktan vergi alınmaması kararlaştırılmıştır⁸².

7. Tanzimat'ın Van'da Uygulanması

Han Mahmud isyanının bastırılmasından sonra Van meselesi Meclis-i Has'da ele alınmış ve bundan sonra bölgede asayişin devamlığı için izlenecek askerî ve siyasî tedbirler belirlenmiştir. Bu amaçla Liva Selim Paşa kumandasında dört bölük süvari ve üç tabur piyade askerî Van merkezine yerleştirilmiş ayrıca Hoşap Kalesi'ne dört bölük piyade, Ecnas ve

---

kaynaklarının birçoğunda Van Ermenilerinin Han Mahmud'u yakalayarak Osman Paşa'ya teslim ettiklerini yazmaktadır. Fakat bugün elimizde bulunan resmi raporlarda bu bilginin doğru olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Garo Sasuni, *a.g.e.*, s. 120.

⁷⁴ BOA, *İ.MSM*, 50/1280, Lef: 2.

⁷⁵ BOA, *İ.MSM*, 50/1282; BOA, *İ.MSM*, 50/1276, Lef: 2.

⁷⁶ BOA, *İ.MSM*, 50/1280, Lef: 2-4; BOA, *İ.MSM*, 50/1270; BOA, *İ.MSM*, 50/1289, Lef: 8.

⁷⁷ BOA, *İ.MSM*, 50/1284, Lef: 6; BOA, *İ.MSM*, 50/1271, Lef: 1.

⁷⁸ BOA, *İ.MSM*, 50/1284; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayun*, Dosya nr. 448, Gömlek nr. 22333; BOA, *HAT*, 448/22333A. Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi* isimli eserinde Han Mahmud'un yakalandıktan sonra idam edildiğini ifade etmektedir. Böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü Han Mahmud'un sürgün edilmesi ve sonraki hayatı ilgili bütün resmî kayıtlar bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur.

⁷⁹ BOA, *AD*, nr. 609, s. 38.

⁸⁰ BOA, *İ.MSM*, 50/1285; Bilal N. Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 101.

⁸¹ BOA, *İ.MSM*, 51/1297, George Percy Badger, *The Nestorians And Their Rituals With The Narrative Of Mission To Mesopotamia And Coordistan İn 1842-1844 Vol: I*, Joseph Masters, Aldersgate Street, And New Bond Street, London 1842, s. 373.

⁸² BOA, *İ.MSM*, 50/1278, Lef: 7.

Behvanis Kalelerine de bir miktar asker-i şahane konulmuştur. Van'da bırakılacak asker-i şahanenin maaş ve diğer ihtiyaçları sancak mal sandığından karşılanması kararlaştırılmıştır⁸³.

Tanzimat-ı Hayriye'nin Van'da uygulamaya geçirilmesi kapsamında idarî alanda bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Bu amaçla Diyarbakır eyaleti, Van, Muş, Hakkâri sancaklarıyla Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek Kürdistan eyaleti⁸⁴ kurulmuştur. Bu yeni eyaletin valiliğine Musul Valisi Esad Paşa getirilmiştir.⁸⁵ Eyalet merkezi olarak Anadolu Ordusu'nun da üs olarak kullandığı Ahlat kasabası belirlenmiştir⁸⁶.

Kürdistan eyaleti yeniden fethedilmiş bir bölge kabul edilerek atanacak memurların güvenilir ve bilgili kimseler olmasına özen gösterildi. Erzurum defterdarı Tevfik Efendi'nin rütbesi yükseltilerek Kürdistan eyaleti defterdarlığına atandı⁸⁷. Mir-i Miran Mustafa Paşa Tanzimat'a uygun hareket etmesi şartıyla, 12.500 kuruş maaş ile Van'a kaymakam tayin edildi. Hükümet tarafından gönderilen talimat doğrultusunda memleket meclisi oluşturuldu, nüfus müdürü seçildi ve seçilen yeni memurların hepsine hilât giydirildi⁸⁸. Mecliste aşağıdaki ismi yazılı şahıslar görev almıştır.

Meclis Azaları: Naib İsmail Efendi, Müftü Mustafa Efendi, Timur paşazade Fazıl Bey, Timurpaşazade Esat Bey, İshakpaşazade Emin Bey, Şatıroğlu Abdullah Ağa, Cibranzade Rüstem Ağa, Sadıroğlu Hacı Süleyman Ağa, Dereoğlu Abdülrahmet Ağa, İncialioğlu Mehmet Ağa, Boyaoğlu Hasan Ağa.

Sandık Emni: Abdullah Ağa

Milletvekilleri: Mugurdic, Mikail⁸⁹.

Yeni vergi düzenlemesine geçildi ise de bu yeni düzenleme tam anlamıyla hayata geçirilemedi. Çünkü yıllardır bölgede süren isyan ve karışıklıklar yüzünden halk yoksulluk ve sefalet içerisindeydi. Onun için halktan 1847 yılı için vergi alınmaması kararlaştırıldı. Fakat halkın isyancıların zulümlerinden kurtulmalarına karşılık bir şükür olarak vergilerini vermek istemeleri üzerine bu karardan vazgeçildi⁹⁰.

Van Meclisi kazalara müdürler atayarak her kaza müdürüne maaş bağladı. Yapılan yeni düzenlemeye göre atanan kaza müdürleri ve maaşları şöyle idi.

Gevaş Kazası Müdürü İsmail Bey, maaşı 1.250 kuruş.

Mahmudiye

(Hoşab) Kazası Müdürü Rüstem Ağa, maaşı 1.750 kuruş.

Adilcevaz Kazası

Müdürü (isim belirtilmemiş), maaşı 1.000 kuruş.

Ahlat Kazası Müdürü

⁸³ BOA, *İ.MSM*, 50/1284, Lef: 10.

⁸⁴ Doğu Anadolu'da bir "Kürdistan eyaleti" teşkil edilmesinin esas amacı, bu bölgede bulunan yarı özerk yapıları, daha kolay ortadan kaldırmaktır. "Kürdistan eyaletinin kurulmasını da bu amaca hizmet edecek bir idarî düzenleme olarak anlamak gerekir. Osmanlı salnamelerinde 20 yıla yakın bir süre böyle bir eyaletin varlığını müşahade etmekteyiz. 1858'de, Osmanlı "Arazi Kanunu"nun çıkarılmasının da en önemli sebebi bu amaca yöneliktir. Yani, Osmanlı toprak düzenini bu bölgede uygulamaya çalışmak, yarı özerk yapılara son vererek bölgeyi organik olarak devlet bünyesine katmaktır. Bkz. İsmail Çolak, *Kürt Meselesinin Açılımı*, Nesil Yay., İstanbul 2009, s. 37.

⁸⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde...*, s. 195-196; BOA, *İ.MSM*, 51/1310, Lef: 5; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Âmedî Kalemî Belgeleri, Dosya nr. 6, Gömlek nr. 9.

⁸⁶ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv...*, s. 254; BOA, *İ.MSM*, 51/1310, Lef: 5.

⁸⁷ Musa Çadırcı, *Anadolu Kentlerinin...*, s. 195.

⁸⁸ BOA, *İ.MSM*, 50/1284.

⁸⁹ Fatih Gencer, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2010, s. 211-212.

⁹⁰ BOA, *İ.MSM*, 50/1287; BOA, *İ.MSM*, 50/1284.

Hamza Ağa, maaşı 500 kuruş.
maaşı 1.000 kuruş⁹¹.

Erciş Kazası Müdürü Ali Bey,

Tanzimat ile birlikte yapılan yeni düzenlemeyle birlikte İran sınırında güvenliğin sağlanması için gerekli önlemler alındı. Erzurum-Van karayolunun onarım ve bakımı için gerekli ödenek ve izin çıkarıldı. Öte yandan bölgedeki göçebe aşiretleri denetim altına alma ya da yerleşik yaşama geçirme çabaları da başarısızlıkla sonuçlandı. Özellikle aşiret reislerine maaş bağlanarak kendilerine kaza müdürlerinin yaptıkları görev verilmesi, aşiret halkını vergi vermek ve asker olmak hususunda ikna edememiştir⁹².

İran ile Türkiye arasında konar- göçer aşiretlerin yöreyi yayla olarak kullanmaları büyük bir sorundu. Bu sorun Hakkâri ve Diyarbakır valileriyle Anadolu Ordusu'nu uzun süre uğraştırmıştır⁹³. Sancak ve kaza sınırlarında değişiklik yapılması, yönetici değiştirilmesi ve benzeri önlemlere karşın bölgede can ve mal güvenliği sağlanamadı. Yörenin sosyo-ekonomik yapısı, devrin yönetim anlayışı ve daha başka sebeplerle, Tanzimat'ın öngördüğü düzen buralarda bir türlü gerçekleştirilemedi⁹⁴.

Van ve çevresinde yurtluk ve ocaklık sahipleriyle bazı tımar erbabı, yeni uygulamaya karşı çıktılar. 1848 yılında da bunların henüz düzenlemeye uymadıklarını görmekteyiz. 1848 yılı boyunca merkezden gönderilen emirlerde, validen zora başvurmadan konuşma ve inandırma yöntemiyle tımar sahiplerinin emekliye ayrılmalarının sağlanması, yurtluk-ocaklık işinin ise ileride çözümlenmesi istenmekteydi⁹⁵.

Sonuç

3 Kasım 1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı Devleti klâsik idarî yapısını değiştirerek merkezî yapıyı güçlendirecek politikalar izlemeye başladı. Bu amaçla hükümet, işlevini yitirmiş kurumları canlandırmak, sarsılan merkezî otoriteyi güçlendirmek, devleti malî, idarî ve adlî alanlarda düzenli bir yapıya kavuşturmak için bir takım reformlara girişti. Tanzimat'ın temel amaçlarından birisi, merkezin sahip olduğu idarî ve politik kontrol gücünün taşrada da hayata geçirilmesiydi. Bu yeni düzenleme Doğu'da yarı özerk konumda bulunan feodal Kürt beylerinin eski güçlerini ve nüfuzlarını kaybetmesi anlamına geliyordu. Tanzimat'ın Van ve çevresinde uygulanmaya başlanmasıyla, otoritesini ve nüfuzunu kaybetmekten çekinen Han Mahmud, bölgedeki Kürt aşiretlerinin liderlerini ve beylerini yanına alarak hükümete karşı büyük bir isyan hareketine girişti. 1845-1847 yılları arasında uzun süre devleti meşgul etmiş olan bu isyan hareketi Anadolu Ordusu komutanı Osman Paşa tarafından düzenlenen büyük bir askeri harekât sonrasında kontrol altına alınabildi.

Bölgenin coğrafi ve sosyo-politik yapısını dikkate aldığımızda Tanzimat'ın Van ve çevresinde uygulanmasını zorlaştıran unsurları beş başlık altında toplamak mümkündür:

i. Van sancağında Tanzimat reformlarını başarılı bir şekilde uygulayacak yetişmiş kadroların bulunmaması,

ii. Bu bölgenin kendisine has coğrafi ve sosyal yapısından dolayı devlet hâkimiyetinin ve otoritesinin tesis edilememesi,

⁹¹ Fatih Gencer, *a.g.t.*, s. 213.

⁹² Musa Çadircı, *Tanzimat Değişim...*, s. 157.

⁹³ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde...*, s. 197.

⁹⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Değişim...*, s. 157.

⁹⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde...*, s. 198-199.

iii. Bölge halkının, yapılan Tanzimat reformlarının imparatorluğun zayıflığından kaynaklandığı ve Avrupalı güçler tarafından zorla dayatıldığı şeklinde ki düşünce ve inancı,

iv. Tanzimat ile getirilmek istenen yeniliklerin bölgedeki aşiret liderlerine, beylere ve halka yeterince anlatılamaması,

v. Tanzimat öncesinde otorite boşluğundan yaralanarak bölgede siyasi güç ve nüfuz elde etmiş bazı Kürt feodal ayân ve beylerin mevcut konumlarını kaybetmekten çekinmeleri ve muhalefet etmeleri.

Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı Tanzimat'ın Van ve çevresinde uygulanması sırasında yaşanan güçlükler isyancı Han Mahmud ve bazı Kürt beylerinin bölgeden uzaklaştırılmalarından sonra da devam etmiştir. Hükümetçe alınan her türlü önlem ve iyi niyet çabalarına rağmen Tanzimat'ın Van ve çevresinde uygulanması şeklen gerçekleştiyse de hiçbir zaman fiilen uygulama alanına konulamadı.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BOA, Diyarbakır Ayniyat Defteri (BOA, AD), nr. 609

BOA, İrade-i Mesail-i Mühimme (BOA, İ.MSM)

BOA, Bâb-ı Asâfi Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemî (BOA, A.MKT.MHM)

BOA, Hatt-ı Hümayun (BOA, HAT)

2. Diğer Kaynaklar

Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt: 8, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Ateş Sabri, *Empires at the Margin; Towards a History of the Otoman-İranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Basılmamış Doktora Tezi, New York University, Department of History and Middle Eastern and Islamic Studies, New York 2007.

Badger George Percy, *The Nestorians And Their Rituals With The Narrative Of Mission To Mesopotomia And Coordistan İn 1842-1844*, Vol: I, Joseph Masters, Aldersgate Street, And New Bond Street, London 1842.

Celil Celile, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev.: Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara 1992.

Çadırcı Musa, "Tanzimat Döneminde İdarî Reform", *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 183-198.

-----, "Tanzimat'ın Uygulanması'nda Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Tanzimat'ın 150 Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, ss. 295-301.

-----, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2. Baskı, Phonix Yayınevi, Ankara 2006, ss. 151-158.

- , *Tanzimat Sürecinde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- , *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Çolak İsmail, *Kürt Meselesinin Açılımı*, Nesil Yayınları, İstanbul 2009.
- Erdoğan Dilşen İnce, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007.
- Eren A. Cevad, "Tanzimat", *İ.A.*, C. 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 709-765.
- , *Tanzimat Fermanı Dönemi*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.
- Gencer Ali İhsan, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 11, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, ss. 431-521.
- Gencer Fatih, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2010.
- Hakan Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri(1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul 2007.
- , *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Pêri Yayınları, İstanbul 2002.
- İnalçık Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul 1996, ss. 361-424.
- Jwaideh Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev.: İsmail Çek ve Alper Duman, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Kocadağ Burhan, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, Ant Yayınları, İstanbul 1992.
- Malmisanij, *Cizira Botanlı Bedirhaniler*, 2. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2000.
- Millingen Major Frederick, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev.: Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul 1998,
- Minorsky V., Th. Bois, D.N. Mac Kenzie. *Kürtler-Kürdistan*, Çev.: Kâmuran Fıratlı, 2. Baskı, Doz Yayınları, İstanbul 2004.
- Nikitin Bazil, *Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev.: Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreyya, 4. Baskı, Deng Yayınları, İstanbul 1994.
- Olsen Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism And The Sheikh Said Rebellion 1880-1925*, University Of Texas Press, Texas 1989.
- Ortaylı İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, İstanbul 2007.
- Sevgen Nazmi, "Kürtler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 14, Kasım 1968,

ss. 59-65.

-----, "Kürtler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 15, Aralık 1968, ss. 54-58.

-----, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982.

Seyitdanlıoğlu Mehmet, "Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTOM)*, S. 3, Ocak 1992, ss. 323-332.

Sofuoğlu Ebubekir, *Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, Bilim Basın Yayım, İstanbul 2004.

Şimşir Bilal N., *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.

Uzun Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, Eren Yayınları, İstanbul 2002.

Ünal Mehmet Ali, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999.